

160

161

Պարթևաստանէ ամէն աշխարհը: Ուստի
Հռոմք Ասորիք դառնալէն ետքը (165 Յ. Ք.)
Հափաւոր պայմանով խաղաղութիւն կնքեցին
(166ին), որով Մելգապեաք Հռոմայեցւոց
մնաց, եւ փոքր արքայից իրերը նորէն կարգի
մտան (Մանուկ. առաւ նորէն Ուռհայաս-
տանը եւն):

Եթէ ճիշդ է պատմութեան այս ուրուագիծը, չենք դիտեր անուան այն արքային Հայոց (ցայժմ կը կարծուէր՝ Սանատրուկ), որուն նպատար կը խնդրէր Նիդերլանդները Սեւերոսի դէմ: Հայ արքայն չէզոք մնաց, մինչդեռ Ատրայի Բարսենիոս արքայն խաւրեց օգնութիւն՝ որ մասնակցեցաւ Նիկիոյ ճակատամարտին (194 Յ. Ք.): Ընդդէմ Սեւերիոսի այս առթիւ ծագեցաւ Ուռհայեցւոց ապստամբութիւնը եւ օգնութեամբ Ալեքսանդրացւոց առնուեցան ամուրներ եւ սրէ անցուեցան հռոմէացի պահակաւորները եւ Մծրին պաշարուեցաւ կ'ենթադրուի զրգմամբ Վաղարշայ Ե. (191—208 Յ. Ք.): Սեւերոս՝ Նիդերլանդացի իշխանի հետք՝ արեւելք դիմեց, եւ եթէ հաւատանք Հերոտիանոս (Գ., 1, 2. Թ., 1) պատեհ համարեցաւ նախ Հայաստան արշաւել. բայց Հայոց թագաւորը, որ արդէն խնդրէր չունէր, կանխեց ընծայիւք բարեկամութիւն ու նիդակակցութիւն խնդրեց, եւ Սեւերոս զոհ ըլլալով՝ խաղաց Ատրայի դէմ: Այս վերջին պարագան կը ցուցնէ թէ իբր 200ին Յ. Ք.-է այս դէպքը: Որովհետեւ Սեւերոս նախ պէտք էր Միջագետքը խաղաղցընէր, որով Ուռհայ հնազանդեցաւ շուտով, իսկ Ալեքսանդրացիք վտարուեցան (195ին): Յաջորդ տարին սկսաւ արշաւանքը՝ երեք բանակով, եւ Արաբիա (Սինդարա) հռոմէական Միջագետաց մաս եղաւ. եւ Ալեքսանդրացի առնուեցաւ, թէ եւ ոչ տեսական: Մծրին դիտաւոր զինանոցի մը փոխուեցաւ, եւ այնուհետեւ պատմութեան մէջ մեծ դեր կը խաղայ: Բուն Պարթիւք չնկրտեցան ցայն վայր, եւ միայն Սեւերոսի եւ Ալեքսանդրացի զահակական վիճամանց առեւ՝ Մծրինը պաշարեցին, եւ պաշարումն ալ թողուցին, երբ Սեւերոս Ասորիք դարձաւ (198ին): Բուն արշաւանքն եղաւ այնուհետեւ (199ին), երբ նաւաստորմիդով Եփրատէն անցաւ Տիգրիս եւ հասաւ Տիգրոն, որ բոլորովին քանդուեցաւ, բնակիչք կոտորուեցան եւ հարիւր հազարով դերեցան: Այս անգամ ալ դարձր նախընթացներու նման էր, պաշարը պակաս, եւ բանակը հիւանդագին, իսկ Միջագետաց մէջ

դարձին ասեն Ատրայի սլաշարումը ձախողեցաւ լիովին (200ին) : Յաջորդ տարին ալ նուրէն արշաւանք եղաւ նոյն ամբողջին դէմ եւ կրկին ձախողեցաւ (201ին), եւ Սեւերոսի մնաց միայն դառնալ : Հոռոմէական ճոխութեան այս մեծ հարուածէն չօղտուեցան Պարթեւք, որոնց ալ վերջը մօտ էր : Վաղարշայ 2. (208—222 Յ. Ք.) ատեն արդէն սկսան Պարսիսի խռովութիւնք եւ Սասանայ տան յաջողութիւնք (212էն) եւ ծաղեցաւ դարձեալ ներքին խռովութիւնք, որով իշխեց Արտաւան Ե. (213—227) պարթեւ վերջին արքայն, եթէ նկատի չառնունք վերջնապէս Արտաւաղըը (224—228), որ նշանակութիւն չունէր :

Անդամ մ'ալ փորձեցին Հոռոմայեցիք օգտուել այս իրերէն, եւ Հայաստան նահանգընէլ: Այս անդամ Կարակալլա էր որ պատրուակ մը դտաւ արչաւանք մ'ընելու: Չենք գիտեր ուրեմն հոս ալ Հայոց արքային անունը (ցայժմ կը կարծուէր Վաղարշ), զոր (— ինչպէս բրած էր Արգարու, բարեկամութեամբ կոչելով եւ շղթայակապ ընելով —) նոյնպէս նենդութեամբ՝ «զրով բարեկամութեան» իրեն կոչեց Կարակալլա եւ բանտարկեց՝ իրեն հետ մայրն ալ, եւ Հայաստան հռչակուեցաւ նահանգ: Բայց Հայք տեղի չտուին, եւ երբ Կարակալլա՝ Թէոկրիտոս անձնապահապետը խաւրեց բանակաւ Հայոց դէմ, չարաչար պարտուեցաւ (Դիոն. Կաս., Հէ., 12, 21): Շատ վաղանցուկ բան մ'եղաւ զլիաւոր արչաւանքն ալ դէպի Մարաստան (216ին), թէեւ հասաւ Արրեկա, ուր պղծուեցան Ադիաբենացւոց արքայից շիրիմները՝ կարծելով թէ Պարթեւաց Արչակունեայ շիրիմքն ըլլան, յետոյ դարձաւ Միջագետք՝ ուր սպաննուեցաւ (217ին): Յաջորդը Մակրինոս անթիլպպէս յարձակում կրեց Արտաւանէ, որ մեծ բանակաւ Միջագետք մտաւ, Հոռոմայեցիք յաղթուեցան Մծբնեայ քով, եւ երկրորդ ճակատի մը մէջ ալ, որով Մակրինոս ստիպուեցաւ Ասորիք քաշուիլ, եւ կռեցաւ (217/18ին) դաշինքն որով Մակրինոս մեծ տուգանք մը տուաւ: Բնականաբար կարգադրուեցան Հայոց իրերն ալ ըստ այնմ: Բանտին մէջ մեռած էր Կարակալլայի բռնած հայ արքայն: Մակրինոս թաղր տուաւ անոր որդւոյն, որուն անունը գիտենք՝ Տրդատ. (218 Յ. Ք.) արձակեց մայրը՝ որ նոյնպէս 11 ամիս բանտարդել էր, իր դարձուց աւարն, եւ «զկալուածս հօր նորա (Տրդատայ) ի Գա-

միրա» (Դիոն. Կաս., ՀՂ., 26—27)։ Այս
Տրդատ է Բ. (իսկ հայրն՝ ըստ Մարքարտի՝
Ըլլայ Թերեւս Խոսրով, Եղբայր Արտաւա-
նայ Ե. զԵրջին արքայի, ուստի որդի Վաղար-
շայ Պարթևաց, հետեւցնելով Ազաթանդե-
ղեայ յունարէն բնադրին մէկ տեղէն՝ հրա-
ւադարդ, էջ 8, տող 51—54, որ հայ բնադրէն
այլադդ է, եւ ամբողջը (սնդրական)։

(Շարունակելի :)

ԱՆՉԵՐԱՅԵԱՅ, ԲՈԴՈՒՆԻՔԻ, ԵՐՈՒԱՆ-
ԳՈՒՆԻՔԻ ԵՒ ԱԶԲԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Անձեւացեաց դուռնը Վասպուրականի* արեւմտեան—հարաւային ծայրն է եւ կոչուած է նմանապէս Բարպահ: Այժմ կը համապատասխանէ մասով մը Նորտուզի եւ մասով մըն ալ Խօջապի, որ հին Բողունիքի մէկ մասն է: Իսկ Երուանդունիք, անուանուած նաեւ Հայոց ձոր, Հայկաձոր, Խառնձոր, չըջափակուած է Վան—Տոսպէն, Խօջապէն, Շատախէն (Աշխատանք, 1910, էջ 224, 240):

Աղբակ անուհով ծանօթ են զոյգ գաւառ-
ներ: Փոքր Աղբակ կը գտնուի Կորճէք կամ
Կորճայք նահանգի մէջ, իսկ Մեծ Աղբակ
(Հէքիարի) Վասպուրականի գաւառներէն է
ևւ սահմանակից Խօջապի, Գ(ե)աւառի,
Նորտուզի ևւ Զիւլամերկի (Մշակ, 1881,
թ. 120):

U.

ԱՆՁԵԻԱՅԵԱՅ, ԲՈԴՈՒՆԻՔԻ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆ-
ԴՈՒՆԻՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Ս. ԱՐԲԱՀԱՄԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի ինչդ գիւղի երկրորդ մե-
նաստանն ¹ է Ս. Աբրահամի վանքը, որ կո-
չուած է նաեւ Աբրահամոսնք: Կը գտնուի

* Վասպուրականի ձՈՒԱՇ գաւառին մէջ է Արարբի վանքը, որ Նախիչեւանի կամ Մաղարթայ Ս. Ստեփանոս Նախապատի վանքին կոչողակերտուն մէջ Ս. Ստեփանոս (Հանդ. Լմս., 1942, էջ 94): Ծանօթ է յիշուած է (Հանդ. Լմս., 1942, էջ 94): Ստորաւածածին (մամ. Եկ- Արարբի կամ Արարբայ Ս. Ստորաւածածին (մամ. Եկ- ընդ. Սրբաւայրբի, էջ 31, Լաղարանց, 8ուց. հայ. էջ 333-334, 343 էջ):

1 Առաջինն է ինչպես Ս. Գեորգի, որուն մասին ընդ
հույս:

Ս. Գեորգի վանքէն հազիւ մէկ ժամ հետո, ձորաղաշտի մը լեռան ստորոտը՝ կոնաձեւ բլրակի վրայ (Աշխատանք, 1911, էջ 290 եւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 101)։ Նուիրուած է Ղեւոնդեանց ընկեր Արբաճամ Խոստովանողի, որ աւանդութեան համաձայն Խորէնի հետ գերադարձութենէ յետոյ հոս կը բնակի եւ ջրի պակասութենէ շատ կը տառապի։ Բայց Աստուած ողորմելով՝ հոն պաղ եւ բուժարար աղբիւր մը կը բղխեցնէ (Ազգ. Հանգ., 1913, ԻԳ., Թ. 2, էջ 34)։ Արբաճամի մասէն յետոյ հաւատացեալներն անոր ճշմարտութիւնը վրայ Ս. Աստուածածին անուն մեհնաստան մը կը շինեն եւ մատուռի մը մէջ կ'ամփոփեն անոր եւ իր ընկերին սուրբ նշխարները։ Արդէն Յայրաւուրքներու մէջ կը գրուի՝ «Գնացեալ դադարեաց ի դաւանն Հայոց ձոր ի նեղ եւ յանձուկ խուց մի... եւ թաղեցին զմարմին սրբոյն Արբաճամու, յիւրում անապատին։ Եւ կոչի տեղին (այն) սուրբ Արբաճամունք մինչեւ ցայսուր ժամանակի» (Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 69 եւ Բագմավէյ, 1899, էջ 35)։

Առաքել Դաւրիթեցին կը հաղորդէ թէ՛
 Խէզայ վանքն ալ Վանայ աւերիչ երկրաշար-
 ժէն կործանած է, եւ ետքէն նորոգուած
 (էջ 492), սակայն անունը կը լռէ : Հաւանո-
 րէն Ս. Գէորգ ըլլայ ակնարկածը, վասն զի
 այս աւելի ստեպ պարզապէս Խէզայ կամ Խէ-
 ցուց վանք կոչուած է :

Հ. Սարգիսյանի տողերը Ս. Աբրահամի վանքին մատին տիտուր են՝ «Ամայի է մենատատանն, աննչան եւ անբնակ, դերեզման երանելւոյն առնթեր եկեղեցւոյն ամենեւին անշուք» (Տեղադրութիւնք, էջ 280)։ Սակայն այնպէս կը թուի թէ՛ յետոյ բարերար ձեռք մը մերձեցած է, վասն զի Միրախորեան կը գրէ՝ «Սոյն վանուց տաճարն անփնաս կը կենայ դեղեցիկ շինուածքով, առջեւի սենեակներն կիսակործան, տաճարին կիցը սրբոց հանգստարանը փոքր մասամբ փնտռուած է» (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 166)։ Բայց ապանորէն անխնամ ձգուած եւ աւերուած (Աշխատանք, 1911, էջ 290, Արձագանք, 1887, էջ 240) հակառակ անոր, որ ունէր իր վանական կառավարութիւնը (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 101)։ Ս. Աբրահամի ուխտաւնացութեան օրն էր Համբարձումի տօնը, որ օրը բաւական թւով Հայութիւն կը հաւաքուէր հոն եւ եկեղեցական պաշտամունք տեղի կ'ունենար (Խորիկեան, Բնայիս. Բա

առաջին, Ա., էջ 3 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 167):

Ս. Արքայապետի վանքին հողերու եւ կալուածներու քանակն ու որակը աննշան էր (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 199):

2. ԱՆԳՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ԳԱՐԵՆԻՑ
Ս. ԳԵՌԳԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Անգղի վանքին տասը վայրէջան հեռու, անոր արեւմտեան կողմը հողաբլուրի վրայ, խիտ խիտ ծառերու մէջ եւ համանուն գետի ձախ ափին կառուցուած է Ս. Աստուածածնի վանքը², որ միանգամայն կոչուած է Գարէնից Ս. Գէորգի կամ Զիթատուր վանք (Սրբանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 53, Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 255, Աղզր. Հանդ., 1913, ԻԳ., Թ. 2, էջ 34, Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 98 եւ Ինճեան շ. Ղ., Նոր Հայաստան, էջ 144): Հասարակ շէնք մըն է: Փոքրիկ եւ անշուք եկեղեցիներ բերան ունի: Աւագ խորանը նուիրուած է Տիրամօր, աջակողմեանը՝ Ս. Գէորգի եւ ձախակողմեանը՝ Ս. Ստեփանոսի: Ս. Գէորգի խորանին մօտ կայ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի անունով խորանիկ մը, ուր է իւզածորան պատուհանը (Աղզր. Հանդ., 1911, էջ 100 եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5426), ուսկէ ժամանակ մը առատօրէն ձէթ կը ծորայ եղեր, սակայն երբ միաբանները կը սկսին դայն շահագործութեան աղբիւր ընել, այն ատեն կը նուազի (Աշխատանք, 1911, էջ 274): Ժողովուրդը այս ձիթանիւթ հեղուկը կ'առնան «Ս. Աստուածածնի արտասուք» (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 98—100 եւ Մշակ, 1881, Թ. 120): Աւանդութեան համեմատ հոս ամփոփուած են Ս. Գեղարդը, Տիրամօր քողը եւ իւրի շէնք (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 133, Աղզր. Հանդ., 1911, էջ 100. անսարան մը հմմտ. Գեղունի, 1905, էջ 64):

Եկեղեցւոյն դրան վրայ կը կարգանք՝ «գերդութենց տէր Յովհաննէս վարդապետն յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. (Ռ.) 19» (1584, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1277):

Վանքին դարպասը, որ այրած էր, 1904ին կը նորոգէ Գէորգ ք. Տէր Ղազարեան վահանայրը (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2322):

² Կարելի է դայն եւ Տոստ-Վանի վանքերու շարքին մէջ դնել (Եփրեմեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 177):

Աւանդութեան համաձայն վանքին հիմնադիրներն են խումբ մը ճգնաւորներ, որոնց օգնական կ'ըլլայ Ս. Գէորգ հալածելով դործին արգելք դնող ղեւերը (Արեւելք, 1893, Թ. 2747): Մինչ վանքին կոնդակը Ս. Թադէոս կը ճանչնայ, ինչպէս անկէ քաղելով մանրամասնօրէն Միրախորեան (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 133—136) կը գրէ՝ «Ձեռքս հաղիւ կըցայ անցունել 60 տարուան ձեռագիր մի կոնդակ Յովհաննէս Ալթիպարմաղեանէ...: Յիշեալ կոնդակն... սոյն վանուց հնութեան վերաբերմամբ ծանօթութիւնք կը տայ...: Թադէոս առաքեալն իրեն հետ կ'առնու զատուական քօղն Տիրամայր Ս. Աստուածածնայ եւ զշիշ իւղոյն, ասոնցմով քարոզելով եկաւ հասաւ Վան քաղաքի մօտ հարաւաւորին յօշապայ գետոյն եղերքը, որ այժմ Անգղայ գետ կը կոչուի: Առաքեալն տեղւոյս վայելուչ դիրքը տեսաւ, ուր բարձր եւ ահալին կոոց պատկեր մը կանգնած բաղձաթիւ մարդիկ երկրպագութիւն կ'ընէին: Ս. Թադէոս առաքեալը զայս տեսնելով շատ ցաւ դիպաց... եւ կ'աւանդեն թէ մի զիշեր մինչդեռ Ս. Առաքեալը կ'աղօթէր, յանկարծ Տիրամայր Ս. Աստուածածին անպատմելի փառօք եւ լուսով իրեն երեւցաւ մարմնացեալ Քրիստոս իւր գիրկը եւ ըսաւ՝ Ով Թադէոս, իմ որդւոյ սիրելին, շուտով խորտակէ այդ զիւական կոոց պատկերները եւ անոնց տեղ իմ անուան տաճար մի շինէ եւ ամփոփէ զիշ իւղոյն ի նշան բժշկութեան ամենայն ախտաթէտաց: Առաւօտ Ս. Առաքեալն եկաւ խորտակեց կուռքերն եւ դմարդիկ դարձուց յատուածպաշտութիւն եւ սկսաւ հիմնարկել եւ շինել դամբարան: Սակայն առաքեալն ցերեկին կը շինէր, իսկ գեւերն գիշերանց կը քանդէին դայն եւ քարինք տանելով կը ձգէին Սաջան ըսուած գետը: Այս բանին վրայ առաքեալն սկսաւ արտմիլ: Տիրամայր (ն) իրեն կրկին երեւցաւ եւ ըսաւ թէ՝ «Խաչ մի օժէ եւ իւղոյն շիշը վրան դիր եւ դու պիտի տեսնես Աստուծոյ սքանչելիքն»: Առաքեալն առաւօտ ելնելով քարէ խաչ մի շինեց եւ իւր ձեռք օժելով իւղոյն շիշը վրան դրաւ եւ տաճարի պարսպի հիմնաքար ըրաւ: Այսուհետեւ շինուածն անխախտ մնաց եւ առաւօտ տեսնուեցաւ որ քարաշէն պատուհանէն իւղն աղբիւրի պէս դուրս կու գար, իսկ քարերը քակող ղեւերը մարմնաւոր տեսքով սեւա երամ ապուսուց նման կապուած ինկած էին

եւ յայն պահուն անգղ կոչուած թռչնոց երամբ եկան եւ Առաքեալն հրամայեց անոնց որ կոցով դարնելով բռնեն այդ ապուսուներն եւ ձգեն (Ի) Սաջան... ահա այս պատճառաւ զիւղը կոչուեցաւ Անգղ եւ Վանքն Անգղայ վանուց Աստուածածին...: Յիշեալ կոնդակն... կը վերջացնէ ըսելով՝ «Գրեցաւ ի ՌՄԿԳ յունով. ԺԳ. ձեռք մեղաւոր գրչիս Յովհաննէսի Ալթիպարմաղեան»:

Այս վանքի մասին հետեւեալ աւանդութիւնն ալ հիւսուած է: Գրիգոր Նարեկացին անգամ մը Անգղայ Ս. Աստուածածնի ուխտի կ'երթայ եւ ահա ճամբան շարաւոտ եւ անօդանական ծերունիի մը կը հանդիպի: Եղկելին կ'աղերսէ՝ զինքը կոնակն առնուլ ու տանիլ: Նարեկացին անյապաղ կը կատարէ անոր բաղձանքը եւ մինչեւ անգամ կը յօժարի աւոր վէրքերը մաքրել սրբել: Բայց յանկարծ ծերունին կ'այլափոխուի, զինքը դովելով աներեւոյթ կ'ըլլայ (Արաքս, 1898, էջ 87):

Անգղայ վանքի նկատմամբ շատ քիչ յատակադրութիւններ կան: «Ի գեօղ, որ կոչի Անգղ ի դուռն սուրբ Գէորգայ» 1596ին Աւետարան մը կը գրուի (Լալայեանց, Յուց. հայ. ձեռ. Վասպ., էջ 752): Անկէ յառաջ՝ ԺԳ. դարուն գրուած Աւետարան մը կը նուիրուի՝ «Անկղա... Ս. Գէորգայ զօրավարին» (անդ, էջ 244): Դարձեալ 1569ին գրուած Աւետարան մը Նաէֆ յիշատակ կու տայ՝ «Ի դուռն սուրբ Գէորգ զաւրավարին, ի գիւղն որ կոչի Անկղ» (անդ, էջ 671): Սոյն Աւետարանին յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Աստուած ընդ իմ ասացէք տէր Հայրապետին, որ զԳառնից կողոպուտն գնեց ի Ստեփաննոս կաթողիկոսէն եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, որ ոչ գիրք եւ ոչ այլ ինչ ի Գառնից վանիցն ի յԱղթամար չի տանին» (Անդ, էջ 672): — Ի յԱղթամար չի տանին 1611ին Աւետարան մը Գրիգոր եպիսկոպոսը (Աւետարան մը Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Գեղարդայ զօրավարին տուածածնին ընդ իմ ասացէք տէր Հայրապետին» (Անդ, էջ 844):

Անգղայ վանքը Աղթամարի կը վերաբերէր եւ ունեցած է ընդարձակ հող, ծառաստան, ջաղացք եւ մարգագետին³ (Աշխատանք, 1911, էջ 274): Կողոպտուած է 1895ին (Արարատ, 1896, էջ 88) ու «Տիւրք

³ Անգղի վանքի պարտէզին մէջ կայ սեւ քար մը եւ անոր մերձ աղբիւր մը, որուն ջուրը ջերմ ունեցողներու ցաւերը կ'ամօքէ ու կը բուժէ եղեր (Աղզր. Հանդ., 1913, Թ. 2, էջ 29):

եւ ամայի է այժմ մենաստան» (Եփրեմեան, Բնաշխ. Բոն., էջ 177):

3. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԴԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Իշխանիկոմ գիւղի արեւմտեան կողմը կայ Առաքելոց դար անուն բլուր մը: Կ'աւանդուի թէ՛ անոր վրայ երբեմն կանգնած է եղեր առաքելաշէն վանք մը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 130):

4. ԱՏՈՎԱԾԱԾ ԵՒ ԶԻԱԿԱԼԻ ԿԱՄ ՈՉԱՐԱՆԻՑ
ՎԱՆՔԸ

Արտոս լեւան ստորոտը շինուած է Ատովմեանց վանքը⁴. ի պատիւ Ատովմեան վիպաներու, որոնք աւանդութեան համաձայն հոս ամփոփուած են իրենց յաղթական նահապետութենէ վերջ (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 103): Մօտ է Էրէմբուր եւ իշխան վանքերու եւ ուխտի օրն է Համբարձման տօնը: Ծանօթ է թէ Ատովմի կը յիշէ՝ «Հայր Գաղիկ առաջնորդ ուխտին սուրբ Ատովմայ» (Պատմ., էջ 160), սակայն առանց նշանակելու «զգաւառս, յորում էր» վանքը (Ինճեան, Ստորագրութիւն, էջ 509, Ալիշան, Հայապատում, էջ 79, Բաղմալէպ, 1904, էջ 120—122): Ծանօթ է նաեւ որ Սիմէոն կաթողիկոսը 1763ին Բաղտասար արեղան Ատովմեանց եւ Կոնոնոսի վանքերու (Ի Հղու) վանահայր կը կարգէ (Դիւան, Գ., էջ 26, 65, 189): Ասոնց մասին այլուր:

Ատովմեանց վանքի մօտ փնտռելու է — եթէ անոր հետ նոյն չէ — Զիւկալի վանքը (հմմտ. Սոփերք, ԺԹ., էջ 74—75): Հաւանօրէն նոյն ըլլայ ասոր հետ կամ նմանապէս անոր մերձ Ոչխարանից կամ Ոչխարաց վանքը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 142—144. Զամչեան, Պատմ. Հյց., Բ., էջ 21): Այսպէս կոչուած, վասն զի այս տեղ Ատովմեաններն իրենց կրօնական համոզումներու համար անմոռնէ, բայց արիւար մեռան՝ «Սուրբն Ատովմ եւ որդի իւր յաղգէն Գնունեաց, Վարս յիստան տանէ... ի տեղւոյն, որ կոչի Ոչխարաց վանք, կատարեցան» (Տաշեան, Մայր ցուց. Վիենն. Միսիթ. Մատ., էջ 27 եւ 577, հմմտ. նաեւ Սոփերք, ԺԹ., էջ 82 եւ Ինճեան, Ստորագրութիւն,

⁴ Միրախորեան Ատովմեանց կիսակործան մատուց մը գիտէ (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 143):

էջ 178): — Հ. Զարբհանյան այս վանքը կը գտնէ «Ի Ռշտունիս» (Պատմ. հայ. դպրութեան, Բ., Վենետիկ 1905, էջ 193):

5. ԲՈՒԹԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Սոյն մենաստանն շինուած է մի քանի անշան, այլ հետաքրքրութիւն դարձուցանող լեռանց հարաւային ստորոտը: Վանուցս յարեւել-հիւսիս Շինական լեռներն են, ի հիւսիսակողմն Կատուի ձոր, յԱրեւմտակողմն Մանկանէզ լեռ եւ ի հարաւային արեւելակողմն սուրբ Սարգիս...: Սոյն վանուց, առանց յիշատակաւոր մը, Թաղէնու եւ Բարթողիմէոս առաքելոց օրով շինուած լինեն կ'աւանդուի...: Սոյն վանքն հաստատուած, հաստահիմն եւ ամրաշէն է իւր հիմքով եւ պարիսպներով, որոց մէջ կը գտնուին զեղեցիկաբար պահարաններ, յորս աննշան մաս մը քայքայեալ է վերի կողմերէն, անխնամ մնալուն պատճառաւ: Վանքս այժմ ամայեացած է, չըջապատի սենեակներն փրկւած, ոմանք կիսակործան: Թուականի կամ զրի համար շատ հետամուտ եղայ, այլ չկրցի գտնել բան մը...: Աստուածածին վանուցս մերձ է Բուժ անուն իւր գիւղին, եւ որոյ այդ անունն, որպէս կը տեսնուի կցուած է վանուց անուն հետ» (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 35—37. հմմտ. Բնաշխ. Բորն., Ա., էջ 431):

6. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Խորականց գիւղի մօտերը: 1895ի գէպքին կողոպտուած ու ամայացած (Արարատ, 1896, էջ 88, Աշխատանք, 1911, էջ 290):

7. ԵՐԵՄԵՅԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հաւածորի վանքերէն, 1895ին կողոպտուած (Արարատ, 1896, էջ 88):

8. ԽԵՂԱՅ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Խէզ գիւղի միւս վանքն է Ս. Գէորգ, որ համանուն վանքերէն զանազանելու համար սուրբ Գէորգ: Շինուած է Հայոց ձորի Խէզ կամ Խէզ գիւղի հարաւային արեւմտեան կողմը, անկէ 20 վայրկեան հեռու: Ունի անգամ 10, անգարդ եւ կիսաւեր տաճար մը

(Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 100 եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145): Սարգիսեան կ'որակէ դայն «անշուք մենաստան» (Տեղադրութիւն, էջ 280), իսկ Միրախորեան կը գրէ՝ «Անկաթուղիէ հին վանք մը, որոյ շինութեան թուական չկրցայ գտնել զժրախտաբար, միայն թէ Վարդանանց գէպքերէն ետքը շինուած լինելու է, շատ անճաշակ եւ հին ձեւ մ'ունի» (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 164): Սեւեռութեան համաձայն եղեր է երբեմն Հայկաբերդի հայ մեծամեծներու զբօսավայրը (Չինատան հետ) եւ հարուստ էր ընդարձակ հողերով եւ առատ ջրով (Աշխատանք, 1911, էջ 289): Կը վերաբերէր Արթամարի (Անդ.) եւ 1884ին վանահայրն էր Ստ. Տէր Սարգիսեան (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 164. հմմտ. եւ Բնաշխ. Բորն., Բ., էջ 168): 1895ին կ'ենթարկուի կողոպտուի (Արարատ, 1886, էջ 88 եւ 247):

9. ԽՆԴԻՐԱԿԱՏԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Կեմ գիւղի հիւսիսային կողմը կը գտնուին Խնդրակատար անունով վանքի մը հիւքերը: Այդպէս անուանուած՝ որովհետեւ հոն գիւղացիներուն խնդիրները կը կատարուին եղեր (Աշխատանք, 1911, էջ 290. հմմտ. եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 139 եւ Բիւզանդիոն թերթ, 1900, Թ. 1127 եւ 1158, ուր Պալեան Վասպուրականի մէջ կը յիշէ երկու աւեր վանքեր. մին՝ Աթմանց գիւղի հարաւ արեւելեան ձորակի մէջ եւ միւսը Կէմ կամ Կիմ գիւղի մօտ, հմմտ. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 107, 194 եւ Հանդ. Ամս., 1941, էջ 94):

10. ԽՈՍՊԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Խոսպ եւ Հերձ գիւղերու մօտերն է Ս. Աստուածածին վանքը, բլրակի մը կատարին, փոքրիկ, կոկիկ եւ զեղեցիկ: Հաւանորէն երեք դար յառաջ շինուած: Երբեմն բաւական կանոնաւոր միաբանութիւն ունեցած (Աշխատանք, 1911, էջ 290. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 184—185. հմմտ. Բնաշխ. Բորն., Բ., էջ 195): Տէր եղած շատ մը կալուածներու:

11. ԾԻԾԱՎԱՐԵՐ ԿԱՄ ԵՐԵՄԵՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վերին Հայոց ձորի էրէմերու կամ Հէրէմերու գիւղին արեւելեան կողմը, Խէզ գիւղ-

դէն բաւական հեռու կանգնած է Ծիծաղաբեր Ս. Աստուածածին վանքը, որ շինուած է այն տեղը, ուր Տիրամայրը Թաղէնու առաքելին (աւանդութեան համաձայն) երեւցած է ժպտուն գէպքով: Անոր հիմնարկութեան պարագաները կը մնան մութ: Աւանդութիւնը Թաղէնու առաքելին մէկ գործը կը հռչակէ դայն (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 56 եւ Աշխատանք, 1911, էջ 290): Առաքել Դաւրիթեցիէն գիտենք թէ Վասպուրականի 1648ի երկրաշարժին այս վանքն ալ կը փաստուի, սակայն ետքէն կը վերանորոգուի (Պատմ., էջ 492): Անոր պարիսպը կառուցեր է Գրիգոր ճարտարապետը, ինչպէս դարպասին պարիսպին վրայ արձանագրուած է՝ «Շինեցաւ պարիսպս ձեռամբս մէմար Գրիգորին յիշատակ Տէր Աւետիս հերպետին, Թվ. ՌժժԻ»:

Վանքը ունի եկեղեցի եւ դպրոց, շինուած անտաշ քարերով: Կողոպտուած է 1895ին աշնան եւ տէր Մարտիրոս երիտասարդ վանահայրը 1896ի կողոպտածին կը սպաննուի: Անկէ յառաջ վանահայր եղած է Միսիթար Մոկացի: Ունեցած է նաեւ բաւականաչափ հող եւ ենթարկուած է Աղթամարի (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 167—169. Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 56. Սարգիսեան, Տեղադրութիւն, էջ 280. Շէրենց, Սրբապետ, էջ 100—101, Արարատ, 1896, էջ 247):

Լալայեանց այս վանքը Ռշտունեաց վանքերէն կը համարուի. որ կարելի է այնպէս եւս վարկանիլ, քանի որ Ռշտունեաց դաւան վանքին, քանի որ Ռշտունեաց դաւան միջնէն այս կողմերն ալ ժամանակ մը տարածուած էր (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 56):

12. ԾԽՈՒ ՎԱՆՔ

«Արձաղանց»ի մէջ կը կարդանք՝ «Հայոց ձորը 8 վանք ունի... Ծխու վանք՝ նոյնպէս աւերակ, որ կը պատմուի թէ կաթողիկոսանիստ եղած լինի երբեմն» (1887, էջ 240):

13. ՀԱՆԿՇԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

«Հանկշտանց: Մօտ ի յայտ գիւղ է եւ մենաստան» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145): Ահա այսքան է վանքի մասին մեր ունեցած ծանօթութիւնը: Հայոց ձորի մէջ է Հանկշտանց կամ Անկշտանց. հմմտ. Անկշտանց կամ Խոսանդոսի վանքը:

14. ՀՈԳԵԱՅ ՎԱՆՔԸ

Վան քաղաքին հարաւային կողմը (անկէ 10—12 ժամ հեռու) Անճրեւացեաց դաւանի (Նորաուլ) Կորդուկ լեռան (Անուսարի հարաւակողմը) ձորին մէջ կը բարձրանայ Հոգեաց վանքը՝ չըջապատուած բարձրաբերձ լեռներով (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083): Քովէն կ'անցնի Տիգրիս գետը: Ներսէս Մոկացին շատ աղէկ կը նկարագրէ Հոգեաց վանքի վայրն ու անոր հիմնարկութիւնը (հետեւելով Խորենացիին):

«Եւ է տեղին յոյժ լեռնափակ, Պատեալ վիմօք երկնադիտակ, իսկ մէջ ծրցոյն հարթայատակ, Հոսանահերձ վըհաքատակ, Զի Տիգրիսին մեծին կայաակ, Որ յԱղենայ քառորդ վտակ, Յամամբ խաղայ միշտ համարձակ, Ընդ գոդ հովտին արաղարաղ, Մերձ կանդաւոր մեծ ամրոցին, Որ Ագուաւոց քար կոչէին, Ուստի լեռանցն ջուրը հոսին Եւ դետանան 'ստ դարնան մասին: Գայ դառիվայր առաղարին, Անցեալ ընդ հիմն տաճարին, Ընդ արքային շիրմով պարին, Ապա ի մի խառնեալ յարին,

Սրբանձմեանց կը գրէ՝ «Նորաուլ անունով դաւանակ մը կայ ի Վասպուրական... կից Անճրեւացեաց հին նահանգին, թերեւս եւ անոր մէկ մասը... Հոգեաց վանքը հասանք...: Հոգեաց վանքը խոր անդունդի մը մէջ գտնուած է՝ բարձրաբերձ ապառաժներով չըջապատեալ ի հոռի արթն Անահայ» (Համով Հոռով, էջ 86—87): — Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Պատկերի Տիրամօր» գրութեան մէջ կը կարդանք՝ «Եւ է տեղին յորում դեռն էին լեռնամէջ վիմայ ի վերայ դետան մեծի, որ կոչի Տիգրիս, հուպ ի բերդն ամրոյ որ կոչի Կանդուար եւ միւսոյն Ագուաւոց քար, ուստի ջուրը բազումը հոսին ի լեռանց ամրոցին...: Անդ հիմնարկեալ սուրբ Առաքելին զհիմն տաճարի Սրբուհոյն իւրովը իսկ ձեռքն շինեալ եկեղեցի փոքրաւոյն եւ անուանեաց զնա սուրբ Աստուածածին եւ եղ ի նմա զպատկեր Տիրուհոյն եւ տայ զնա սուրբ կանանց եւ գլուխ կացուցանէ անդ զքոյր Յուսկանն եւ գրչոյն Որդեւանայ եւ զՄարութիւն եւ զայլ կանայս ընդ ձեռամբ նոցա կացուցանէ: Շինէ խրճիթս վանիցն եւ տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացեալոցն եւ քահանայ կացուցանէ անդ յիւրոց աշակերտացն եւ անուանէ զեկեղին Հոգեաց վանք, յանուն Տիրամօրն եւ Ս. Կուսին» (Հայապատում, Ա., էջ 100—101, հմմտ. եւ վարդ): Իսկ Վարդան Աշխարհապետը կը գրէ՝ «Ընդ շտուռն Ոստան է, ուր կայ սուրբ ուխտն Հոգեաց վանքն, ուր կայ կենդանադիր պատկերն (է) Տիրամայր սուրբն Աստուածածինն...» (Տ. Martin, Mémoires, II, էջ 426):

Ինճիճեան կը գրէ՝ «Այս մենաստան անկանի տիրապէս ի դաւանին Ոգայայ, այլ ըստ իրաց ինչ տիւրէ եւ սահմանակից պէյն ձուլամերկի» (Նոր Հայաստան, էջ 157):

Հիմն արկանէ անդ հաւատոյ,
Ընդ խորանին կառուցելոյ,
Շինեալ յանուն կուսին հոգւոյ,
Եւ՝ պատկերին որ անդ սրբոյ :
Անդ առաքեալ Բարդուղիմիին
Կառուցանէ իւրով ձեռին
Փոքր ձեւով զեկեղեցին,
Եւ անուանէ Աստուածածին
Ձտեղին Հոգւոց վանք անուանէ,
Եւ ի բուեր կանանց յանձնէ,
Խրճիթ փոքրիկ նոցա շինէ
Եւ ի զերբուկսն բաժանէ» :

(Հ. Ալիշան, Յուշիկի Հայրենեաց, Ա.,
էջ 309—310 :)

Հողեաց վանքի առաջնորդարանն պարզ
չէնք մըն է: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աս-
տուածածին: Տաճարը կամարակապ է եւ քա-
րով լիւրով շինուած: Իբր երեք կանգուն լայն,
ու թ կանգուն երկար եւ վեցուկէս կանգուն
բարձր: Դարպասը քայքայուած է, իսկ կա-
թուղիկէն նորոգութիւն տեսած (Արեւելք,
1893, թ. 2856. Սուրհանդակ, 1906, էջ 2263):
Prof. J. Wünsch կը գրէ՝ «Ճամբ 5էն ետքը
տեսնուեցաւ մեծազանգուած կոփածոյ քարէ
չէնք մը՝ հայկական Հոգոց վանքը, զոր Տաճ-
կունք Քիլիսէ կամ Տէր-Միրեէմ կ'անուա-
նեն: Եւնքը բերդաման եռանկիւնի մըն է,
մեծ մեծ աշտարակներով պատսպարեալ...
զաւրթներն ու անցքերը, որք ահագին քա-
ռակուար քարերէ շինուած են թանձր պարսպի
մէջ, նեղ էին եւ մթին: Նաեւ զմբեթաւոր
եկեղեցին պատուհան չունէր 7» (Հանդէս
Ամս., 1889, էջ 236):

Ս. Աստուածածնի տաճարին աջակողմը
կայ Ս. Հրեշտակապետի խորանը (մատուռը),
որուն գաւիթը կամարակապ, նեղ եւ երկայն
է, իսկ ձախակողմը կը գտնուի Ս. Սիոնի
խորանը: Ս. Աստուածածնի բէմին տակ պա-
հուած է Ս. Անդրէասէն կամ Ս. Յովհան-
նէսէն փորագրուած եւ Ս. Բարթոլղիմէոսէն
Հոս բերուած Տիրամօր պատկերը, զոր ժա-
մանակ մը յայն կամ լատին կղերականները
կը փորձէն փախցնել, բայց կը ձախողին
(Սուրհանդակ, 1906, Թ. 2264 եւ Արեւելք,
1888, Թ. 1239. սոյն պատկերին մասին հմտ.
Տաշեան Հ. Յ., Մայր ցուցակ, էջ 63, 1883
եւն): Այս տեղ կը գտնուին նմանապէս Գե-
ղարքէն կամ փուշ պոսակէն մաս մը (Արեւելք,

⁷ Խալիլյանը կաթողիկոսն 1904ին կը նորոգուի (Բիւզանդիոն, 1904, թ. 2264):

1888, թ. 1239 հւ 1893, թ. 2856, 1905, թ. 5809) հւ խաչ մը (Հ. Ալիշան, Այրարատ, հիշ 393 հւ Արեւելք, 1888, թ. 1239) :

Վանքին պարսպէն ⁸ դուրս (դետին մօտ) կայ մատուռ մը, որ Ս. Յովհաննէս կը կոչուէ Տրդատ Թաղաւորի անուէնով: Կ'աւանդուի թէ՛ առաջին հայ քրիստոնէայ Թաղաւորին մարմինը հօս ամփոփուած ըլլայ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 157, հմմտ. եւ վերը՝ Ն. Մովսէսի խօսքերը՝ «Ընդ արքային շիրմով պարեն» եւ Մշակ, 1881, Թ. 120): Հոս է նաեւ Յուսիկ իշխանի քրոջ մարմինը — մատրանանման տեղ մը զետեղուած (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 104): Վերջապէս այս վանքին մերձ Թաղուած է Մարիամ Մաղդաղի-նացին, որ Տիրամօր պատկերին ծառայելու համար հոս կու գայ եւ այրի մը մէջ ճգնելէ վերջ կը մեռնի (Արեւելք, 1888, Թ. 1238, Խ. Ն. Ոստանիկեան): Այսպէս Հոգեաց վանքը սրբութիւններու եւ սրբերու հաւաքավայր եղեր է — աւանդութեան համեմատ (հմմտ. նաեւ Արեւելք, 1893, Թ. 2854—2856):

Հողեաց վանքի անուանակոչութեան մասին այս առանդութիւնը կայ: Ոստանիկեան կը գրէ՝ «Ահա մեր ճակատը կը տեսնենք մի քարակոյտ, սակայն բոլորակ եւ վրան տափակ նստաքար, հանդստաքար անունը կու տան այս կոյտին եւ կը պատմեն թէ՝ Ս. Առտուածածին այս քարի վրայ նստած երեւցեր է սուրբ Առաքեալ Բարթողիմէին եւ հրամայեր է որ այդ ձորի մէջ կանգնէ տաճար յանուն իր հողւոյն, որմէ եւ վանքն կոչուեցաւ Հողեաց վանք» (Արեւելք, 1888, Թ. 1238): Հ. Սարգիսեան Խորենացոյ հետեւեալ խօսքերը յառաջ բերելէ վերջ՝ «Անդ հիմնարկեալ սուրբ առաքեալն զհիմն տաճարի սրբուհւոյն... եւ շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն եւ անուանեաց զնա սուրբ Առտուածածին... եւ անուանէ զտեղին Հողեաց վանս յանուն Տիրամօրն եւ սուրբ Կուսին» հարց կու տայ՝ «Բայց Տիրամօր անուանէն Հողեաց վանք»⁹ անունն ի՛նչպէս կարէ ծագիլ, այս բանս քիչ մը կը կաղայ (Բագմ., 1887, էջ 112, ծն. 1): Զէ՞ կարելի խորհիլ որ Հողեաց վանք կոչուած ըլլայ, որովհետեւ առանդութեան համեմատ հոն հոգիներ (գեւեր) կը բնակէին եւ Ս. Բարթողիմէոս զանոնք հայածեց:

թ. 1238) ⁸ Պարիսյալ 7—8 մեաբ բարձր է (Արեւելք, 1888, էջ 104): եւ լայնահաստ (Ճէրէնց, Սրբաւայրեր,

⁹ Հայերէնի հոգւոյն համեմատ աւելի ճիշդ «Հոգւոց վանք» բառաւորու էր (հմմտ. Հիւրչման, Հին Հայոց աեղւոյ անուանները, էջ 217):

Մ. Խորենացին իրեն վերադրուած «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ (Արծրունոյ) գրութեան¹⁰ մէջ Հոգեաց վանքի հիմնարկութեան պատմութիւնը գրած է շարահիւսելով Տիրամօր պատկերի պատմութեան¹¹ մէջ: Արդ այդ գրութեան համեմատ՝ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալ Ս. Կուսին երջանիկ մահուան ներկայ չի կրնար ըլլալ Հնդկաստան գտնուելով¹²: Բնական է այս իրեն մեծ վիշտ կը պատճառէ: Միւս ընկերակիցները զինքը ափովելու համար «ետուն նմա զպատկեր Տիրամօրն, որ էր ի վայտն նկարեալ, բնաւորեալ յօրութեամբն¹³»: Ս. Առաքեալը զայն ընդունելով մեծապէս կը հրճուի եւ հետոյ առնելով կու գայ Անձեւացեաց երկիրը եւ «անդ հիմնարկեալ... զհիմն տաճարի սրբուհոյն իւրովք իսկ ձեռքն շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն եւ անուանեաց զնա սուրբ Աստուածածին եւ եղ ի նմա զպատկեր տիրուհոյն¹⁴ եւ տայ զնա սուրբ կանանց... շինէ խրճիթս վանիցն եւ տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացեալոցն եւ քահանայ կացուցանէ անդ յիւրոց աշակերտացն եւ անուանէ զտեղին Հոգեաց վանս յանուն Տիրամօրն եւ սուրբ Կուսին, զի բաղում սքանչելիս¹⁵ կատարէր Աստուած ի ձեռն սուրբ Կուսին յայնմ տեղով...: Իսկ քոյր Յուսիկանն Մարիամ կուչեցեալ անցանէր յայնկոյս գետին մեծի, չլնէր իւր խրճիթ առ ստորոտով քարին փոք-

¹⁰ Տպումած Վենետիկ, 1865 «Մամուլիսի կորեկաց-
այ Մատենադարանի թիւի», է մէջ, էջ 283—296. Հմտ.
Բաղմամբէյ, 1887, էջ 97—116. Հմտ. Ղեւ Բաղմ.
1927, էջ 39):

11 Սահակ էր թղթին մէջ կը գրէ՝ «Ես եմ գիտէի, որ սանեկ ի քէն զսքանչեւագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամօրն կայ ի Հոգեաց վանք, եթէ ուստի՞ ինչ կ'ուսմէ՞ ընտաւ» (Անդ, էջ 281):

12 Ն. Լամբրոնացին Վինգբ անդամ զրաւէ
Հայոց Թաղէս և Բարթողիմէոս» (Ոսկեան Հ. Հ.,
Հայոց Թաղէս և Բարթողիմէոս, Վինգբ 1926, էջ 107) :

[illegible]

14 Այս պատկերը շփոթուած է Գրիստոսի սուրբ

15 Կ՝ԱՆՈՒՊՈՒԹԻ ԹԷ՛ Կ՝ԱՆՔԻՆ ԿՆՈՒՄՄԱՆ ԱՄԵՆ
ՈՒՆԵՐՐ ԶԱՐՈՒՆԱԿ ՔԱՆՊԵՐ ԵՆ ԿՆՈՒՆԵՐ ԺԻՆԷԷ ՈՐ
ՈՒՆԵՐՐ ԶԱՐՈՒՆԱԿ ԹԱՆՊԵՐ ԻՄԵԼ ՕՐՈՒՄԱՆ ԻՄԶՂ Կ՝ԱՆՔԻՆ

[illegible]

բազումն է միայնացեալ կատարեցաւ։ Եւ ի նմին տեղւոջ կացուցանէ տեսուչ տեղւոյնս զքոյրն զԱննա եւ զՄարթա եւ զքոյր Որմզդատայ եւ Մաքովորի։ Իսկ Աննա շինէր իւր խրճիթ յայնկոյս ձորոյն, որ Դարբնաքարն կոչին, միայնացեալ անդ կատարեցաւ, տուեալ զտեսչութիւն տեղւոյն Մարթայի եւ բազում նշանս եւ սքանչելիս կատարէր Աստուած ի ձեռն սրբոց կանանցն։ Զոր եկեալ յետոյ սրբոյն Գրիգորի վանս հաստատեաց զտեղին, շինեալ եկեղեցիս, բայց զտաճար սրբուհւոյն ոչ քակեաց, զի ձեռագործ առաքելական էր... եւ կայ մինչեւ ցայսօր Ժամանակի, յորում բժշկութիւնք բազումք լինին եւ ուրախութիւնք ոչ սակաւ¹⁶» (Հմմտ. նաեւ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 198—199)։

Արդ Մովսէս Խորենացիի համեմատ, որուն աւանդութիւնը վերջին դարու մատենադիրները կը կրկնեն (հմմտ. Առ. Դաւր., էջ 512) Հոգեաց վանքը հիմնած է Ս. Բարթողիմէոս առաքեալը եւ ան նախապէս եղած է կուսատտան, ուր կը հանդիպին ապա Հռիփսիմեան կուսաններն ալ (Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց, էջ 301. հմմտ. եւ Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 63)։ Յաբէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ զայն կ'ընդարձակէ եւ աւելի կը շինցնէ¹⁷։ Պալեան կը գրէ՝ «Պատմականօրէն սա ստոյգ է որ այս վանքը Դ. դարուն մէջ նշանաւոր վանքերէն մին էր եւ իր մէջ ամփոփուած էին ուսումնական եւ ուսումնաձաւալ շատ մը միաբաններ» (Բիւլ., 1900, Թ. 1083, հմմտ. եւ Բաղմ., 1887, ծն. 1, էջ 113)։ Հ. Ալիշան եւս կը գրէ՝ «Բայց տեղն (Հոգեաց վանք) ի Լուսաւորչէ նորոգեալ երթալով անուանի

¹⁰ Ներսէս Մոկացիէն իր գրութիւնը կը շարունակէ՝

«Չտեղին Հոգւոց վանք անուանէ
Եւ ի քրւեր կանայս յանձնէ,
Խրճիթ փոքրիկ նոցա շինէ
Եւ ի դերբուկն բաժանէ:
Կացուցանէ զբոյրն Յուսէատայ
Մայրկան կրօնից գլուխ նոցա,
Զբոյրն Աւրմզդդայ եւ Մաքսմուրայ
Եւ զայլ կանայսն իւտ նոցա»:

(Աղիւսան, Յուշիկը Հայրենեաց, Ա., էջ 310. Ներ-
սէսի այս գրութիւնէն, զոր շարունակիւր է՝ Ստեփան-
նոս Շառախիսի կաթողիկոսի Բ. Էմիկանէն Թ. 2079):

17 Մ. Ս. Վ. «Հնդդէն Ամսօրեայքի մէջ» (1893, էջ 272) կ'արտայայտուի չ. Ստամբուլի ղէմ (Մարտի 1892, էջ 78, որ Խորենացիին հետեւելով կը համարի թէ այս վանքը Ա. զարուն Ս. Բարթողիմէոսէն իրրեւաւորին կուսառտան հաստատուած է) թէ այն կալված-կերպութեամբ, զոր Խորենացին կը նկարագրէ Հոգեպայ վանքը չի կրնար Մ. զարունի հիմնուած ըլլալ, այլ Դ. զարունի կամ աւելի ուշ:

եղաւ, ուր յետ կուսանաց արք կրօնաւորե-
ցան եւ Հայոց անուանի վանօրէից եւ ուխ-
տատեղեաց եւ եպիսկոպոսարանաց մէկն
եղաւ. վանաց երէցն ու եպիսկոպոսը կոչուե-
ցաւ Աստուածածնի Պատկերին առաջնորդ,
որ նոյն է ընդ Հոգեաց վանաց եւ երբեմն նոյն
իսկ Անձեւացեաց եպիսկոպոսական արթոն,
որոյ առաջին ի պատմութեան յիշատակեալ
եպիսկոպոսն է Արխաղոմ ի Դ. դարու՝ մե-
ծին Ներսէսի օրերը: Այս սուրբ Ներսէս Հայ-
րապետս այլ եկաւ հոս ուխտի եւ հետը բո-
րոտներ¹⁸ բերելով բժշկեց Տիրամօր շնորհ-
քովը եւ հիւանդանոց մ'ալ շինեց ուրիշներու
համար, որով երրորդ անգամ մեծ հաստա-
տութիւն առաւ սուրբ պատկերին տօնն, զոր
եւ յետապայ Հարք եւ եպիսկոպոսք հանդիսիւ
կատարէին այսօրս (Գ. Նաւասարդի) իբրեւ
ի յիշատակ վերադիման կուսին» (Յուշիկը
Հայրենեաց, Ա., էջ 307 եւ Մեսրոպ երիցու
Պատմութիւն Ս. Ներսէսի, Սոփերք, 2.,
էջ 40):

Այս աւանդախառն տեղեկութիւններէն այսքանը միայն կարելի է ստուգապէս հետեւցնել թէ Հոգեաց վանքի հիմնարկութիւնը բաւական հին է ¹⁹, սակայն որոշ դար մը կամ տարի մը նշանակելը դժուարին է: Ուշ ժամանակէ այս վանքին մասին ստոյգ տեղեկութիւն մը կը ստանանք: Հոգեաց վանքի առաջնորդներէն Թովմաս Արծրունին կը յիշէ թէ՛ողորոս երէցը, զոր Աշոտ կը զրկէ Գուրգէնին՝ «Աշոտ զօրու ծանու եկն եմուտ յերկիրն Անձաւացեաց, բնակեցաւ ի Բլրակին գեաւղջն Անձաւացեաց, յդէ առ Գուրգէն զՎահան Արծրունի եւ զՎանաց երէցն Թէոդորոս, զՂլխաւորն Հոգեաց վանից, առէ, ես եկի խաղաղութեամբ յարքունուստ հրամանէ ... արդ թողացոյ զերկրորդ մասն Անձաւացեաց որդւոյ իմոյ Դերանկիղ»: Թէ՛ողորոսի առաքելութիւնն իր նպատակին չի հասնիր Գուրգէնի հակառակելովը (Պտմ., էջ 212—213):

Հողեաց վանքի անուանի անձն է Վարդան վարդապետ, որուն մասին Թ. Մեծոփեցիին գրուած էր (էջ 41) Կ'արժէ լսել՝ «Յետ մահուն սորա (Սարգիս վարդապետի) յաջորդեաց զաթոռ վարդապետութեան (Խա-

¹⁸ Վերջին ատեններս լուսնոտները հոս հը բե-
րուէին բուժուհիւ համար (Ազգ. Հանդ., 1916:

19 չ. Հացուերիին հետ պէտք է անընդունելի հա-
մարել Ս. Բարթուղիմէասին հաստատուած կուսանոց
ը (Բազմամէկ, 1927, էջ 39, հմմտ. եւ անդ, 1923,
էջ 13):

տաբաստայ) երջանիկ եւ աստուածամերձ
այրն ցանկալի հրեշտակաց եւ մարդկան,
պատկառելի քաջ վարդապետն Վարդան՝ դո-
ւով ի սուրբ ուխտէն Հոգւոց վանաց, դիր ի
վերոյ գոլով իմաստութեամբ եւ խրատուք
եւ առաքինութեամբ քան զամենայն վարդա-
պետս Հայոց...: Հաւանօրէն քաղաքական
պարադաններու հետեւանքով Վարդան Հոգ-
ւոց վանքէն հեռացած էր եւ խառարաստի մէջ
կը պաշտօնավարէր եւ կ'ուսուցանէր: Մեծ
կ'ըլլայ Վարդանի արդիւնքը, չորս տարի կը
լուսաւորէ Քաջբերունեաց աշխարհը եւ «աղ-
բերացաւ մարմնական ընչիւք եւ ողորմու-
թեամբ մայրաքաղաք վանքն Աստուածածնի
եւ ամենայն երկիրս Արժիշոյ»: Վարդան այս
տեղէն ալ կը հալածուի եւ կ'անցնելով Տոսպ
Սալնապատի վանքի մէջ 1406ին կը մեռնի
(Անդ, էջ 41. հմմտ. նաեւ Զարբհանյան,
Պտմ. հայ. դպրութեան, Բ., էջ 141—148):

Տարիներ վերջ 1490ին զրուած աւետա-
րան մը ընծայ կը տրուի՝ «Ի դուռն Հոգոյ
վանից սուրբ Աստուածածնին» (Հանդ. Ամս.,
1910, էջ 52—53)։ Իսկ 1557ին հոս սկիզբ
կ'ընէ Սրապիոն Աւետարանի մը արտագրու-
թեան եւ կը մաղթէ՝ «Աստուած աւրհնէ
զՀոգոյն վանից արեղաներն՝ զՍտեփաննոս
եպիսկոպոսն, տէր Հայրապետն, զտէր Սա-
հակն, զտէր Յովաննէս զմահտասին, տէր
Յովհաննէս, զհերպէտն տէր Ղազարն, զտէր
Մարգարէն, զտէր Կարապետն, զտէր Վար-
դան, զտէր Սարգիսն, զտէր Կարապետն,
զտէր Մշրուֆն, զտէր Մեսրոպն։ Ամենքն
ինձ հետ աղեկութիւն են արարեր» (Լա-
րայեանց, Յուշ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 658—
660)։ Վանք մը որ այսօրն միաբան ունեցե-
ր է, ենթադրել կու տայ թէ՛ լաւ շրջան մը
կը բոլորէր։ Առաջնորդն եղած ըլլալու է
Ստեփաննոս եպիսկոպոսը։ Ուրիշ առաջնորդ
մը կը յիշէ Առաքել Դաւրիթեցի (որ Հոգեկոյ
վանքը «մեծապառ ուխտ» [էջ 492] կ'ա-
նուանէ) եւ է՝ Պետրոս եպիսկոպոսը, որուն
Խօջապի Սուլէյման բէկ Վարազայ սուրբ
Նշանը կը յանձնէ Հոգեկոյ վանքի մէջ զայն
դետեղելու համար։ Սակալն եպիսկոպոսը կը
հակառակի պատճառաբանելով որ՝ Ս. Նշանը
Չարաղի կը վերաբերի եւ ինքը օտարին սեպ-
հականութիւնը իւրացնել չ'ուզեր։ Իրրահիմ
բէկ եւս նոյն առարկարկը կ'ընէ՝ բայց Պետ-
րոս անոր կամքին դէմ ալ կը դնէ (Անդ.,
էջ 512—513 եւ 520)։ Անոր օրով «Յիսուս
որդի» մը կը կազմուի՝ «Կազմեցաւ ձեռամբ

Հայրապետ երիցուս ի յառաջնորդութեան սուրբ Հոգոց վանից Աստուածածնին²⁰ Պետրոս արհեսպիսկոպոսի» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Tübingen, 60)։ Սոյն Հայրապետ 1666ին կը գրէ աւետարան մը եւ յիշատակարանին մէջ վանքը կ'անուանէ «առաքելաշէն եւ հոգակաւոր» (Մմբատեան, Երնջակ, էջ 249)։ 1669ի Ժամանակները Յովհաննէս Թիւթիւհեճին, որ Աղթամարի կաթողիկոս ալ կ'ըլլայ, Հոգեաց վանքի առաջնորդութիւնը յինքն կը կորզէ (Դիւան, Ժ., էջ 105. հմմտ. եւ Բիւզանդիոն, 1900, Ժ. 1198 եւ Ակիւնեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք կաթ. Աղթամարայ, էջ 139)։ Սակայն 1670ին վանքին առաջնորդ կը յիշուի Մանուէլ վարդապետ, վասն զի 1670ին կ'աւարտի աւետարան մը՝ «Ի տիրապետութեան... եւ մերոյ աթոռոյս յառաքելաշէն իւ հոգակաւոր Հոգոց վանից սուրբ Աստուածածնին տէր Մանուէլ վարդապետի» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 938, գրիչն է Հայրապետ երէց)։

1696ին Ղաղար վարդապետ «Ի Հոռոց վանք» կը գրէ Բէշկաւրան մը (Կարենեան, Զուգ. Իմ. 430) ²¹:

1730ին Մարգար առաջնորդ Աբրահամ
կաթուղիկոսէն ժողովարարութեան կոնդակ
մը կը ստանայ, վասն զի «կաթուղիկէ սուրբ
Վանիցն քանդեալ է եւ վրուզեալ»: Սոյն կրն-
դակը կը զտնուի մեր Մատենադարանի
թ. 694 Հաւաքածոյ մէջ: Կը հրատարակեմ
ցոյն:

h

(46hf)

«Շնորհօքն Աստուծոյ Արրահամ կաթո-
ղիկոս ամենայն Հայոց ՌՃՀԹ. Յիսուսի
Քրիստոսի եւ Սբ. Կարապետի ծառայ Արրա-
համ վարդապետ ՌՃԾ :

(բնագիր)

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրահամ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատ-

20 Վանի 1648ի ծանոթ երկրաչարժին առեն Հոգ-
ւոյ վանի մօտ գտնուող Արեղիշի՝ «Հաստատակառոյց,
արարչակերութ, կարծրադոյն վիճական» լեռը կը խախտի
և կը բայքայուի, իսկ վանքին կ'երկնայ, ի՞նչ բան մը
է՞ հանդիպած կամ շատ վնասուած վանքերու ցան-
փել Դարբինժեյի սոց լառնա՞նքի առերևուած վանքերու ցան-
փել մէջ անոր անունը չէ դրած (Ա., էջ 492—493)։
21 «Գրեցաւ Զորու հէրմարան ի Հոգոյ վանք
ի վին Ռձնն ամին ի Մայիս ամսոյ Ի. ձեռամբ Յամ-
թեյի Ղազարի վարդապետին, որ է Մակ» (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 459)։

րիարդ Վաղարշապատու Լուսակառոյց եւ
Տիրանկար, Սրովրէանձեմ եւ Քրովրէապար
Սրբոյ եւ մեծի Աթուոյս Էջմիածնի: Յորմէ
ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նա-
մակ պահպանութեան: Շնորհք առաքե-
կան եւ աստուածային բազմապատիկ օրհ-
նութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի
վերայ ընդհանուր աղղիւս հայկազունեաց,
ուր եւ հասցէ նամակս զայս օրհնութեան մե-
րոյ ի քաղաքս եւ ի զասպայս, ի գիւղա-
քաղաքս եւ ի գիւղս, ի խանութս եւ ի կար-
վանսարոյս եւ ամենայն շէնս բնակութեան
ձերոյ եւ ի միջի դոցին կառուցեալ եւ հաս-
տատեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցակա-
նաց դասուց. եւ նոցին գլուխ կարգեալ
Արհի Առաջնորդաց. Աստուածաբան Վարդա-
պետաց, Մեղսաքաւիչ Քահանայից. Ուսում-
նասէր Սարկաւաղաց. Հաւատարիմ Իրիցիւ-
խաց. Պերճապատիւ Իշխանաց. Փարթա-
մայոյղ Դօլլաթաւորաց. Շքեղաշուք Մեծա-
տանց. Իրաւադատ Մելիքներաց. Իմաստասէր
Վաճառականաց. Գեղեցկանկար Արուեստա-
ւորաց. Արդարաւաստակ Երկրապործաց եւ
այլ առ հասարակ մեծամեծաց եւ վոքունց,
արանց եւ կանանց. ձերոց եւ տղայոց, երի-
տասարդաց եւ կուսից. ի Քրիստոս Աստուած
հաւատացեալ Լուսաւորչածին երամոցդ ի
Տէր խնդայ միշտ: Ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղա-
ղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի
Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի
որոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յամէնունակ
շնորհարաշի բարերար մարդասիրէ իջցէ եւ
հանդիցէ ի վերայ ձեր, եկեացի եւ բնակեսցի
առ ձեզ, իբրեւ զյորձանս դետոց եւ որպէս
զվտակս աղրերաց յորդահոս բլլամամբ եւ
սոստապէս ծաւալմամբ: Ընդ որոյ հովա-
նաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք
յամենայն ժամ, ամէն:

Այլ եւ զոր օրհնութիւն աստուածային եւ մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամէն-օրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ Յովհաննու Կարապետին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ յամենայն սրբոյ երկնաւորաց եւ երկրաւորաց առ ձեզ լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուովք եւ արգասալիբ ճոխութեամբ: Իբրեւ զորթ եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից: զբախտ տնկեալ ի դնացս Հոգւոյն մտակաց կայ մնայ ձեզ խա-

դադարակա մոռում էր պարագայի մոռումը. մինչև ի խորին ծերությունը մահացավ:

Եւ արդ ընդ աստուածապարզեւ օրհնութեան նամակաւ ծանուցումն լինի սիրելի եւ հոգեւոր ողորդող մերոյ, եւ լուսածնունդ զաւակացի մօրս լուսոյ սուրբ էջմիածնի: Ձի հրամայէ սրբազան առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս եթէ ի պէտս սրբոց հաղորդեցարուք: Նոյնգունակ եւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յորդորելով զհաւատացեալս՝ իւր ի տուրս ողորմութեան երանի տա(յ) ողորմածացն ասելով՝ երանի ողորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն գտցեն եւ թէ՛ տուք եւ տացի ձեզ բախեցէք եւ բացցի ձեզ: Արդ հոգեւոր որդիք մեր, զի թէպէտ ամենայն բարեգործութիւնք մարդկան ընդունելի են առաջի Աստուծոյ, բայց ողորմութիւն տալն բարձր ի զլուս պարծի ի վերայ ամենայն բարեգործութեանց մարդկան եւ առաւել հաճոյ լինի առաջի Աստուծոյ եւ ողորմութիւն տուողացն զվարձա բազմապատիկս պարզեւ Աստուծոյ, քանզի տրօք ողորմութեան բառնայ Տէր Աստուծոյ յերկրէ զամենայն ցաւունս եւ զպատուհանս եւ ծագէ զչնորհս ողորմութեան իւրոյ ի վերայ արարածոց իւրոց, այլ եւ տրօք ողորմութեան քաւէ Տէր Աստուծոյ զմեզս մարդկան եւ արժանի առնէ յերկնից արքայութեան. եւ անթառամ պսակացն: Եւ արդ սիրելիք մեր ի Տէր. զի թէ ողորմութիւն տալն ամենայն ուրեք ընդունելի են առաջի Աստուծոյ. բայց որ սակս սրբոց եկեղեցեաց շինութեան եւ վանորէից հաստատութեան եւ սրբոց ուխտից պայծառութեան ընծային նուէրս եւ ողորմութեանս. այն առաւել հաճոյ եւ ընդունելի լինի առաջի Աստուծոյ: Յորոց մին ի բազմացն է Լուսադարձ Տաճար եւ հոգեւոր եկեղեցի սուրբ Աստուածածնի վանքն որ Հոգւոց վանք կոչի, որ չնորհօքն Աստուծոյ կառուցեալ կայ յերկրին վանայ եւ ի սահմանս Արարիկ եւ անդ կայ ամփոփեալ կենդանադիր անձեռագործ կիպարեայ պատկեր ամենատուրբ Աստուածածնին եւ առնէ բազում բժշկութիւնս պէսպէս ցաւազնեալսն: Բայց սակս հնազոյն լինելոյն կաթողիկէ սուրբ վանիցն քանդեալ է եւ փլուզեալ: Սակս այսմ պատճառի եւ մեք չնորհեցաք զայս նամակ օրհնութեանս մերոյ ի ձեռն մեր սիրելի եւ նորին առաջնորդ Մարգարայ վարդապետին գալ եւ շրջել ի դրունս ողորմածաց եւ խնդրել կամաւոր ողորմութիւն, եւ զուր սիրելիք մեր ի սէրն Քրիստոսի եւ

սուրբ Աստուածածնի իւր ծնողաց խաթեր եթէ ինքն գայցէ եւ կամ մի ոք ի միաբանից իւրոց առաքեցէ այսու նամակաւ առ բաւարարութեան ձեր առատ եւ արդիւնաւոր տուրք եւ ողորմութիւն չնորհէք ի ձեռն զորա որ տարեալ վերստին նորոգեցեն զկաթողիկէ սրբոյ վանիցն սուրբ Աստուածածնին ի փառս Քրիստոսի եւ ի պարծանս ձեր եւ զուր ըստ արոց եւ ողորմութեանց ձերոց փոխարինաց միոյն բիւրապատիկ վարձս ի Տեառնէ ընկալլիք աստ եւ ի հանդերձեալն: Նա եւ որքան ի սուրբ ուխտն այն սաղմոսերգութիւն, պաշտօն եւ պատարագ որ մատչի ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին եղիցի. ամէն: Հայր մեր:

Գրեցաւ առ դրան սուրբ էջմիածնի:

Կոնակը գրուած է «Կոնդակ Արքահամ կաթողիկոսի անթիւ վանս ժողովարարութեան Հոգւոց վանից որ ի վանք». ապա մատիտով կայ՝ «1730»:

Այս կոնդակի շնորհիւ կամաց կամաց բաւական դրամ հաւաքուելով պէտք եղած նորոգութիւնները 1765ին կ'աւարտին՝ «Այլ եւ ի թուին ՌՄԺԴ (1765) շինեցաք զՀոգւոց վանից կաթողիկէն²² բազում աշխատութեամբ, վանս զի քարինս ի Շատախու բերաք, ի հիմանէ մինչեւ ի գաղաթ ոչ մնաց քար որ ոչ զամեցաւ. այլ ամենայն երկաթադամ եւ կապարակապ ամրութեամբ կազմեցաւ, նա եւ բոլոր պարիսպն ի հիմանց նորոգեցաւ ամենեւին կրաշաղախ ամրութեամբ. եւ զեկեղեկապէս քարադարձ յօրինամբ կառուցաւ: Իսկ շինութիւն պարսպին սակաւ ինչ մնաց թերի, վանս երթեւեկ բազմութեան հարկապահանջ անօրինաց, որ կեղեքէին զմեզ անխնայապէս եւ չարչարէին» (Դիւան, Ժ., էջ 191—192):

Տարիներ յետոյ՝ 1835ին գրուած ԺԲ. Առաքելոց Պատմութեան «գրքին մարմնէն դուրս էջ 83 կարմիր մանր գրերով գրուած է՝ «Յամի Փրկչին (Թուականը չէ նշանակուած) եւ մեք խոնարհ ծառայ Տեառն յայս դիրս առաք ի Գարեգին վարդապետէ եւ օրինակեցաք ի վերայ մազադարձիս ի վանս Հոգւոց եւ նուիրեցաք ի թանգարան... Յամի Փրկչին (թիւ չիւ) Գրիգոր Անձեւացի» (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 23):

²² Շինութեան կ'օժանդակէ Յովհաննէս Մոկացի (Աղաւունքի, Միաբանք եւ այլերու հայ երուսաղէմի, էջ 382):

Վերջին ժամանակներու վանահայրներէն են՝ Մատթէոս Կարճկանցի (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083. Արեւելք, 1884, Թ. 214, 1888, Թ. 1239), Տիմոթէոս (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 107), Եղիշէ Մոկացի (Սուրհանդակ, 1906, Թ. 2264): Յիշենք նաեւ Միսիթար Շատախցին, որուն կը յաջորդէ Նորոտուղի քահանայ մը: Վանքին մէջ 1904ին որբանոցի պէս բան մը կը բացուի (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2181, 1904, Թ. 2264):

Հոգեաց վանքը կը տրամադրէր շատ մը հողերու վրայ եւ ստէպ թշնամիներու աչքին կողոպտուի հրապոյր եղած է (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 107. Արեւելք, 1888, Թ. 1239, Արարատ, 1896, էջ 88 եւ 247. Դաշինք, 1909, Թ. 79): Ուխտի օրերն էին Համբարձումի եւ Վարդայի խաչի տօները:

«Պատմութեան ընթացքէն կարող ենք իմանալ որ՝ այն վանքը (Հոգեաց) անցեալի մէջ մի որոշ տեղ է բռնել Հայաստանի վանօրէից մէջ իր բազմաթիւ օգտակար մատակարարութիւններով հանդէպ ազգին եւ ժողովուրդին» (Աշխատանք, 1911, էջ 291):

15. Ս. ՄԱՐԻԱՆՈՍԻ ԿԱՄ ՍՐԽՈՒ ՎԱՆՔԸ

Ս. Մարիանոսի կամ Սրխու վանքը կը կառուցուի Հայոց ձորի Կեմ եւ Կալպալասան (յոստան) գիւղերու մօտերը, Խէզուց վանքէն կէս ժամ հեռու (Սարգիսեան, Տեղադրութիւն, էջ 280. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145. Միրախորեան, Ուղեւորութեան, էջ 139 եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127. հմմտ. եւ Էփրեկեան, Բնաշխ. Բորն., էջ 316): Շինուած է ընդարձակ լեռնադաշտի մը կողմէ վրայ՝ երկայն ժայռոտ հովտի մը ծայրը: Հիմնարկութեան թուահանր կը մնայ անձանթ, սակայն չենքէն զատելով շատ հին կ'երեւայ: Կ'աւանդուի թէ երբեմն ճոխ կուսաստան եղած ըլլայ եւ հոն 300 կուսակիցն սրբուհիներ, իրենց առաջնորդ ունենալով Ս. Թէոդորա-Մարիանոս, ապրած ըլլան: Վերջերս դեռ կը ցուցնէին Ս. Մարիանոսի գերեզմանը (վանքէն Էէին Ս. Մարիանոսի մատուռի մը մէջ): Անքիչ հեռու անշուք մատուռի մը մէջ: Անկախ կ'ինքնուրու (Ազգր. Հանդ., 1916, էջ 210 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 140—141):

Հոս Յովհաննէս 1592ին կ'աւարտէ աւետարան մը. «Կատարեցի զսուրբ աւետարանս ի մեծ թուականիս Հայոց ՌԽԱ (1592) ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սրհու վանք ընդ հովանեաւ սրբազան եկեղեցեացս սուրբ Աստուածածին եւ սուրբ Յովաննէսին եւ սուրբ Մարինոսին... ի յառաջնորդութեան Ներսէս Կալիսկոպոսին, ի հէրպետութեան տէր Ղազարին...» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 732—733, ուր կ'ըսուի նաեւ թէ «Նորոգեցաւ աւետարանս ի դուռն Սրխա(յ) վանից սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովաննէսին եւ սուրբ Մարինոսին ձեռամբ տէր Սախակ Հէրապետին»:

Ս. Մարիանոսի վանքը Վանի հանրաժանօթ երկրաշարժին կը կործանի (Առ. Դաւրիթ. Պատմ., էջ 492), սակայն կը վերականգնուի: Կը վերաբերի Աղթամարի եւ տրամադրութեան տակ ունեցած է արդիւնաբեր հողեր (Աշխատանք, 1911, էջ 289 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 140 եւ 199):

16. ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿԻ ՄԱՏՈՒԹ, ԱՏՈՄԻ ՄԱՏՈՒԹ

Թէ Հայոց ձորի այս մատուռները նմանապէս վանք եղած են, չենք գիտեր (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 98. Աշխատանք, 1911, էջ 290 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 143):

17. Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հայոց ձորի մէջ Ս. Վարդան անունով գոյգ վանքեր կան: Մէկը շինուած է եղեր Ս. Վարդան գիւղին²³ մէջ եւ ծովին շատ մերձ ըլլալով ծովէն քանդուած ու աւերուած (Աշխատանք, 1911, էջ 290, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 123—124):

Երկրորդը կը գտնուի Առեղի մէջ եւ ենթակայ Վարդի իրաւասութեան (Աշխատանք, 1911, էջ 290, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027): Աւանդութեան մը համաձայն այս վանքին մէջ պահուած է Վարդան Մամիկոնեանի գլուխը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 160—161):

²³ Հաւանականօրէն Հ. Ինճիճեան Ս. Վարդան գիւղի համանուն վանքը շփոթած ըլլայ Ռչաունեաց Ս. Վարդան վանքին հետ (Նոր Հայաստան, էջ 144):

18. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի վանքերէն: Խորականց զիւղի քով: 1895ին կողոպտուի ենթակուած ու կործանած (Արարատ, 1896, էջ 88 եւ 247, Աշխատանք, 1911, էջ 290):

19. ՄԻՐԵՔԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հաւածորի վանքերէն. 1895ին կողոպտուած (Արարատ, 1911, էջ 88):

20. ՔԱՎԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Իշխանիդոմ հայաբնակ զիւղին հարաւային կողմը կը ցուցուի Քավայ Աստուածածին (Քաւիչ Աստուածածին) «անուամբ մի հին վանուց տեղի» (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 130):

Բ.

ԱՂԱՍԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱՂԱՍԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔԸ

Արծրունիներու ոստանին՝ Աղամակերտի մէջ հիմնուած է վանք մը, որուն անունն ու պատմութիւնը կը մնան անծանօթ: Միայն թովմաս Արծրունիէն այսքանը ծանօթ է թէ հոն ամփոփուած են Աղան Արծրունիի ոսկրները՝ «Իսկ երանելոյն Աղանայ Արծրունու... դարձեալ ի Յունաց աշխարհէն եկն երկիրս Հայոց... (ապա) վերափոխի յաշխարհէն ի դասս սրբոց, որոց ոսկրքն ընդ այլ սուրբն հանդուցեալ կան ի վանսն Յաղամակերտոյ» (Պամ., էջ 83):

2. ԱՂԱՍԿԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Առակ զիւղի մօտ շինուած է Ալտարահայ վանքը, որուն տաճարը 884 տարւոյ հնութիւն ենթադրել կու տայ: Ամայի: Հողերը շէն Համիտ զբաւած է (Աշխատանք, 1912, էջ 1002):

3. Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Աղբակի²⁴ հոշակաւոր վանքն է Ս. Բարթողիմէոս, որ վանէն գրեթէ երեք օրով հեռու է (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 164):

²⁴ Արեւելի մէջ (1884, Թ. 214) Հոգեաց վանքն ալ Աղբակի մէջ կը գտուի:

Կամ՝ «Սոյն նշանաւոր վանքն կը գտնուի Աղբակ գաւառի կենդրոնական արեւելք, ուր կը բարձրանայ դէպ ի երկնից կապուտակ կամարն, արհեստական մի բարձր բլրոյ վերայ, ընդարձակ նստուածքով մը, կառուցեալ կոփածոյ ընտիր քարերէ, ահաւոր եւ հսկայաշէն զիրքով մը» (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 73): Շէնքը ունի մեհնական ճաշակ եւ ենթադրել կու տայ թէ ժամանակին եղած է մեհնան եւ ապա վերածուած վանք-եկեղեցոյ:

Տաճարը, որ ներքուստ եւ արտաքուստ հրաշալի է, կը բաղկանայ երեք մասերէ. Ա. կամ միջին մաս որ է աւագ Սեղան. Բ. աջակողմեան՝ Հաղարայետի սեղան եւ Գ. ձախակողմեան՝ փոքրիկ մատուռ մը, ուր է Ս. Բարթողիմէոսի գերեզմանը, որ ունի այս անթուակիր արձանադրութիւնը՝ «Այս է տապան հանգստեան սրբոյ Բարդուղիմէոսի սրբազան Առաքելոյ առաջին Լուսաւորչին Հայաստանեայց աշխարհի» (Անդ., էջ 75): Սոյն գերեզմանին տապանաքարին վրայ կայ ուրիշ տապանաքար մը, որուն վրայ գրուած է՝ «Թվին ՌՄԼԷ, այր Լեւոնին յիշատակ է տապանաքարս. սա է զիւղացի Վարդանի որդի Մելիք Սաֆարին ի յիշատակ կողակցին՝ Ծողկին (զուցէ՛ Ծողկին, անդ, էջ 75): Ս. Բարթողիմէոսի եկեղեցին հաստատուած է վեց կլորակ քարէ սիւներու վրայ՝ իրարմէ համեմատական հեռաւորութեամբ կանգնած պարիսպներու առջեւ: Մէջ տեղերը սիւն ու յենարան չկայ: Եկեղեցւոյ ներքին շրջապատը կը զարդարեն այս վեց սիւները, որոնց վերի գլուխները հրաշակերտ արուեստով կը բարձրանան ու կը խառնուին հսկայ կամարին, որուն շինուածքին ճարտարապետութեան եւ ամրութեան վրայ մարդը զարմացած կը մնայ: Նոյնատեսակ կամար մը կը կաղմէ նաեւ տաճարին առաստաղը: Սոյն երկու կամարներու կենդրոնական ուղղութեամբ դէպի դուռն շինուած են երկու միջակ մեծութեամբ կաթողիկէներ՝ առանց զանդակատան (Անդ., էջ 75—76 եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333):

Մեծ կաթողիկէն 1877—1878 տարիներուն նորոգուած է Եղիազար վանահօր Զանգերով, որ 18 տարի առաջնորդութիւն ըրած է եւ վանքին բարգաւաճումին փոյթ տարած:

Վանքին եկեղեցւոյն դուռը նախապէս շատ ընդարձակ եղած է եւ ետքէն անձկացուած՝ հաւանօրէն թշնամիներէն աւելի

զիւրաւ պաշտպանուելու համար: Բերանացի աւանդութեան համաձայն դրան կամարին վրայ նշանակուած է եղեր վանքին շինութեան թուականը: Դրան արտաքին ճակտին վերի կողմը սքանչելիօրէն ներկայացուած է Հօր Աստուծոյ պատկերը համաձայն եղեկիչ-լեան տեսլեան — առիւծներով եւ հրեշտակներով շրջապատուած — իսկ վարի կողմը փորագրուած է Ս. Բարթողիմէոս առաքելը, որ տէղը ձեռքին կը ապաննէ այն վերջապը, որ մանուկները կը լափէր (Միրախորեան, անդ, էջ 76 եւ 91—93): Դրան երկու կողերուն վրայ փորագրուած են վանքի ճարտարապետներու պատկերներն իրենց հասակովն ու գործիքներով. առնց մէջ տեղը դետեղուած է Յովհաննէս Մկրտիչի գլուխը եւ դրան երկու կողմերը գրուած են երկու բուսմարակներ: Դժբախտաբար անդէտ եւ թշնամի ձեռքեր զանոնք խաթարած եւ ապականած են²⁵:

Վանքին աջ թեւն երկրաշարժէ մնասուած ըլլալով նորոգուած է, ինչպէս հետեւեալ արձանագրութիւնն, որ հոն քարերէն մէկուն վրայ կը գտնուի, կը վկայէ՝ «ՌԺԺ (1200 + 551 = 1751) ամին նորոգումն եղեւ սուրբ ուխտին իշխանութեամբ Հաղարայետի Շէրիք Սոսորով վաշային»: Իսկ բուսմարակներէն թեւին վրայ կայ սա անձախակողմեան արձանադրութիւնը՝ «Շնորհիւ թուական արձանագրութիւն, կարողութեամբ բարերարին եւ մարդասիրին, կարողութեամբ սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ ուխտը (ս) Զրատին հրամանաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռամբ Ս. Կիրակոս վարդապետի առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտին հողերը» (անդ, էջ 77—78):

Վանքին շրջապատը կան ընդարձակ եւ զարմանալի կերպով կերտուած պահարաններ՝ լայն ու հաստատուն պարիսպներով, որոնց վրայ քանդակուած են բազմաթիւ խաչեր եւ նմանապէս արձանադրութիւններ, որոնց ընթերցումն ու հրատարակութիւնը միշտ բաղձալի է:

«Վանքը պատած է պարիսպներով եւ աշտարակներով. նա ունի իր մէջ բաց ի աշտարակներէն շատ խուցեր միաբանութեան համար եւ շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքեան համար եւ շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքին տնտեսութեան մշակներին եւ անասուն-բային համար» (Րաֆֆի, Զալալէդդին, Վիեննա, 1905, էջ 61):

²⁵ Հմմտ. Ս. Բարթողիմէոսի վանքի մասին Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, էջ 811, ուր եւ դրան ճակատը:

Ս. Բարթողիմէոսի վանքը ստէպ հաւուածներ ընդունած է բնութենէ եւ մարդկանէ եւ ստէպ ալ գտնուած են բարերարներ զայն վերաշինելու եւ բարեգործելու համար, բնական է պարագաներու ներածին չափով (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333):

Անոր նուիրական ու խնկելի հարստութիւնը նկատուած է համանուն Առաքելին ծնօտը, որ անուակի մը մէջ ամփոփուած թաղուած է, իսկ աջ ձեռքը կը գտնուի Սալմաստի Հաֆթուան զիւղին եկեղեցին, ուսկէ հաւանաբար ետքէն վանքը փոխադրուած ըլլայ (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 97 եւ Աղբ. Հանդ., 1913, Թ. 2, էջ 59):

Աւանդութիւն մը Ս. Բարթողիմէոսի վանքի հիմնարկութիւնը կը վերագրէ Սանատրուկ թագաւորին, որ սոյն վանքին հիւսիսային պարսպին ներքեւ գտնուած «Կաթնաղբիւր»-ի ջրին մէջ բորոտութենէ սրբուիչ²⁶ յետոյ Աստուծոյ շնորհակալութեան համար շինել կը հրամայէ սոյն վանքը (Աղբ. Հանդ., 1913, էջ 35): Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն այդ վանքին հիմնադրին է Տրդատ թագաւորին որդին, որ վանքին հիւսիսային կողմ գտնուած աղբերակին (աւաղանին) մէջ լուացուելով բորոտութենէ կը սրբուի եւ իր թագաւոր հօրմէն զօրք խնդրելով (կուսպաշտներէ երկնչելով) կը կառուցանէ վանքը, որուն այցելութեան կու գան նաեւ Տրդատ եւ Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ նմանապէս հիմնադրի ճանչցուած է (Միրախորեան, Ուղ., Բ., էջ 74 եւ 95—97, Էփրեկեան, Բնաշխ. Բոքն., Ա., էջ 403):

Ս. Բարթողիմէոսի վանքը հին հաստատութիւն է, գուցէ Թ. դարէն (Արեւելք, 1885, Թ. 570), սակայն անոր մասին հաւաստի տեղեկութիւններ ունինք ԺԴ. դարէն²⁷: Տարօնի մէջ 1339ին գրուած Աւետարանի մը յաւելեալ յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Գրեցաւ ի թվ. Հայոց ՊԼԷ (1388) ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյն Բարթողիմէոսի եւ յառաջնորդ... առ հեղի եւ խոնարհի (դժբախտաբար մնացածը պակաս

²⁶ Ս. Բարթողիմէոսի վկայաբանութեան համեմատ բորոտը Սանատրուկի հաղարայետն է (Հմմտ. Սոփերք, ԺԹ., էջ 27):

²⁷ Սիմէոն 999ին կ'երթայ «յաշխարհն ուստի եւ սուրբ Բարթողիմէոսն կատարեցաւ ի տեղւոյն, որ անուանուի Սանատրուկի Արծրունեայ տանն կոչի եւ ինչ անուն տեղւոյ», սակայն վանքի մասին խօսք չկայ (Զարբհանալեան, Մատենադարան, էջ 452—455):

համառ. Լալայեանց, Յուզ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 202):

Գուցէ յիշատակադիրը կ'ուզէր զնել Ստեփանոսի անունը եւ կամ զբաժ. է, սա- կայն անողորմ ձեռք մը համարձակեր է զայն ջնջելու, այն Ստեփանոսի անունը, որ 1398ին կը յիշատակուի Վարդանի Հնգամատեանի Մեկնութեան յիշատակագրութեան մէջ²⁸: Ահա այն յիշատակարանին հրատարակու- թիւնը.

«Փառք... ի թուականին Հայոց ՊՊէ զրեցաւ Արարածոց մեկնութիւնս (Վարդա- նեայ) ձեռամբ մեղապարտ ծառայի Պետրոսի փծուն զրէի ի խնդրոյ արժանաւորեալ կրաւ- նաւորի Պետրոս քահանայի, որ է քուերորդի տեառն Ստեփանոսի, որ է յաթոռ սուրբ ա- ռաքելոյս Բարդուղիմէոսի...: Յիշեցէք զտէր Ստեփաննոս եւ զտէր Տիրացու որ է հաւերդ- լաւ որդի նորին եւ յոյժ ցաւակից սուրբ ուխտիս... եւ զՊետրոս կրանաւոր որ... եւս զրել զսայ յիշատակ իւրն եւ ծնողացն իւրոց հաւան իւրոյ Ղարամանին եւ մաւրն իւրոյ Աւագուհոյ...: Արդ զրեցաւ սայ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, զի բազում ի վշտի կա(յ) երկիրս այս...: Յայտն ամի ըմբռնեցին զպա- ռոնն Հայքարա որ էր յոյժ խնամակալու ազ- զիս քրիստոնէից առաւել քան զնախնիքն իւր, զի ըմբռնեցին զնա եւ զրին ի բանտի ի մէջ ծովու եւ զարաւք բազմաւք եկին ի ձորն Դիգա եւ աւար հարին մինչ ի Ձուլամէրի եւ ի դաւառ, զոմանց զոուն այրեցին, զոմանց զվատակ կերան, եւ զպահուստն զամէն զտան եւ զանառիկ ամբողջանին առին եւ զայն որ խնայեցին յետո. հարկապահանջութեամբ արարին իբր զկողոպտութեամբ...: Գրեցաւ զիրքս ի դաւառս որ կոչի Բարմն որ է Ախրակ, ի գոռնս սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի եւ յիշանութիւն Մերալազնի եւ Ամիր Ձէնդնի, որ է զեռ ըմբռնած ի մէջ կղզոյն Ախթամա- րայ²⁹» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1091, Մեկնութիւն Հնգամատեանի Վար- զանայ):

Հաւանորէն Ստեփանոսի յաջորդը կ'ըլ- լայ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որուն անունը կը յիշուի Աւետարանի մը յիշատակագրութեան

²⁸ Հայոց ՊՊԸ թուին ի Վարդա գրեւած ձառն- ալի մը կը արուի «նուէր սուրբ առաքելոյն Բարդու- զիմէոսի» փանիցն (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 429, համառ. եւ Նոտարք, էջ 11):

²⁹ Ծարունակութեան մէջ կը խնդրուի յիշել՝ «զԱստուածատուր քահանայն, որ զարեւակն չորհեց եւ զԱկոր կրանաւորն, որ զթուղթն կոկեց»:

մէջ 1418ին՝ «Ի թուարեութեանս Հայոց առամարիս ի ՊԿԻ (1418), ի կաթողիկոսու- թեան Տեառն Գրիգորի, որ մականունն Սան- ձողատ կոչի, ի վիճակիս առաքելոյս Բար- թուղիմէոսի, ի հայրապետութեան տէր Մե- ռոպի ի յերկիրս, որ Գաւառս կոչի, եւ ցան- կացող եղէ այս սուրբ Աւետարանիս Շաքար եւ ստացայ զսա յիշատակ ինձ եւ կողակցին իմոյ Մարեմի» (Նոտարք, էջ 56, ուր ծն. 3. Մեսրոպի համար կ'ըսուի՝ «էր սա զէտ Աղ- լակու վիճակին եւ վանահայր Բարդուղի- մէոսի առաքելոյ սուրբ ուխտին»):

Թերեւս Մեսրոպի յաջորդն ըլլայ Յով- հաննէս, որ 1438ին գրեւած Յայտնաւորքի մը յիշատակարանին մէջ կը մաղթուի յիշել՝ «զքաջ հովուապետն եւ զարհիպան զլուսն զտէր Յովհաննէս, արհեսպիսկոպոսն սուրբ ուխտիս Բարդուղիմէոսի առաքելոյն» (Աճա- ռեան, Յուզ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 41): Նոյն Ձեռագրին մէջ ստէպ մեծամեծ զովեստ- ներ ու զրուստութիւններ կը շարաւարտեն Յովհան- նէսի. զ. օ. «զսրբազան եպիսկոպոսն, զտէր Յովհաննէս, զողորմածն եւ զաղքատաւոր եւ զառատաձեռն. նմանեալ սուրբ հայրապետին Գրիգորի» (Անդ, էջ 41)³⁰: Գրեթէ քսան տարի վերջ կը հանդիպինք (1457ին) տէր Կի- լիսիոս բարունապետին «որ խիստ լաւ զար- զարեր է զվանքս հոգեկանաւք եւ մարմնա- կան պիտոյիւք, զի անպարապ է պատարադ եւ ժամակարգութիւն ի գրանէ սուրբ առա- քելոյս, զի քան զքսան եւ զերեսուն անպակաս է կարգացողք եւ սաղմոսերգութիւն ի ժամա- տեղեացս» (Աճառեան, Անդ, էջ 104):

Ինչպէս կ'երեւայ Կիրակոսի (որ փայլուն զործունէութիւն ունեցած է) 1457էն վերջ երկար չի վիճակուիր առաջնորդութեան պաշտօնը, վասն զի արդէն 1458ին Ս. Բար- թուղիմէոսի գահին վրայ բազմած կը գտնենք Հայրապետ Արքեպիսկոպոսը՝ «Չսակաւ գիրս զրեցի ի թվ. Հայոց Ձէ (1458). արդ ես Յո- հաննէս կրօնաւոր(ը) ստացա(յ) զսուրբ աւե- տարանս յիշատակ ինձ... յամս աստուածա- պատում վերադիտողի Աղբակո նահանգի ԺԲ զաւաղանացս աթոռ(յ) Բարդաւղիմէոսի

³⁰ Գուցէ այս Յովհաննէսի մասին են նաեւ սա տողերը՝ «Չամենաներհուն եւ զարհիպան զլուսն մեր զտէր Յովհաննէս զարժանապատիւ աթոռակալն սուրբ ուխտին Բարթողիմէոսի առաքելոյն եւ զվերապետուչ հոգոց այնմ նահանգի... յիշեալք» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2364, Հաւաքածոյ իմաստա- սիրական): Բայց շատ աւելի հաւանական է որ 1611ին յիշուած Յովհաննէս առաջնորդին կը հային այս տո- զերը (համառ. վարդ):

առաքելոյս Տեառն Հայրապետի արհեսպիսկո- պոսի (Ոսկեան Հ. Հ., Մայր Յուզ. հայ. Ձեռ. Մխիթ. Մատ. ի վիճակն, Բ. հար., էջ 535ա, Թ. 821 (912) Աւետարան [անտիպ]):

Այս յիշատակարաններէն արդէն պայ- ծառ կը տեսնուի եւ աւելորդ է շեշտել որ՝ Աղբակի առաջնորդները նաեւ Ս. Բարթուղի- մէոսի վանահայրներն էին եւ հոն հաստա- տած իրենց աթոռը: Գուցէ վերոյիշեալ Յով- հաննէս կրօնաւորն է, որ ետքէն Ս. Բարթու- զիմէոսի եւ Աղբակի առաջնորդ կ'ըլլայ եւ կը յիշուի 1487ին՝ «Գրեցաւ Աւետարանս ձե- սամբ Մարգարայ մեղաւորի ի թուականու- թեանս Հայոց ՁԼԶ ի յերկիր Աղբակայ... ի յառաջնորդութեան սուրբ Աթոռոյն Առա- քելոյն Բարդուղիմէոսի տէր Յովհաննէս ար- քեպիսկոպոսի եւ Ղազար քաջ եւ արի փիլի- սոփայի» (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, էջ 84): Երկու տարի վերջ 1489ին կը գրուի Յայտնաւորք մը՝ «Ի զեաւղս որ կոչի Երըն- կանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի կանի ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի ի յառաջնոր- դութիւն սուրբ ուխտիս Բարդուղիմէոսի տէր Յայր բարունապետի» կը գրուի Ոսկե- փորիկ մը: Սոյն յիշատակարանին մէջ կ'աւելցուի թէ «յայտն ամի շինեաց զօրն իմանատրայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի- շատ. ի Հ. Պատուրեանէ): 1666ին կամ 1667ին Նսայիի առաջնորդութեան օրով վե- ռոյիշեալ զիւղի մէջ կը գրուի Աւետարան մը (Մարտեան, Երնջակ, էջ 271, Թօփեան, Յուզ. հայ. Ձեռ. Դադ. Վրդ., Ա., էջ 10): Նսայիին յաջորդները կը մնան անձանթ, սակայն ծանօթ է թէ 1715ի շարժին «Բար- թուղիմէոս Առաքելոյ զմբէթն թուա» (Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 368)³¹:

Արրահամ Կրետացի կաթողիկոսն իր ձամբորդութեան ժամանակ Աստապատի մէջ երեք եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, որոնցմէ մին ալ «ի վերայ Բարդուղիմէոսի սուրբ Առաքելոյ վանիցն, որ ի յորմի ըստ խնդրոյ երկրին եւ վիճակի այնմիկ» (Պատմագրու- թիւն, Վաղարշապատ 1870, էջ 79): Դժբախ- տաբար եպիսկոպոսին անունը լուռած է:

³¹ Ս. Բարթուղիմէոսի միաբան եղած է նաեւ Բարսեղ Գաւառցի կամ Աղբակեցի. համառ. ապա Ամ- լորդայ վանքը ի Բաղէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1480, տարի 1615):

Յուզ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1899): Իսկ 1647ին³² անուանին Կիրակոս Վարդապետ Վարդի առաջնորդութեան հետ զեռ Ս. Բարթուղիմէոսի առաջնորդութեան պաշտօնը կը ստանձնէ (Լալայեանց, Յուզ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 270): Բայց քիչ վերջ երկու ա- թոռները նորէն կը բաժնուին եւ 1655ին Յով- հաննէս կ'ըլլայ վանահայր, իսկ 1659ին ար- զէն «քաջ բարուն» Նսայի Ս. Բարթուղի- մէոսի առաջնորդութեան զեկն եր ձեռքին մէջ ունի: Այդ թուականին Պօղոս երէց կը զրէ շարահնոց մը՝ «Ի յերկիրս աստուածա- ոյաճ Սալմատի ի գօղն որ կոչի Շալասար ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւարավարին ի յա- ռաջնորդութիւն Նսայի քաջ բարուն վարդա- պետի, որ է աթոռակալ սուրբ ուխտիս Բար- զուղիմէոսի սուրբ առաքելոյն» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1586, համառ. Կա- ռինեան, Յուզ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1544): Նսայի շինարար եղած է: ՌձԺ (1661) թուին «յերկիրն Աղբակու ի գիւղն Երընկանի ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի ի յառաջնոր- դութիւն սուրբ ուխտիս Բարդուղիմէոսի տէր Յայր բարունապետի» կը գրուի Ոսկե- փորիկ մը: Սոյն յիշատակարանին մէջ կ'աւելցուի թէ «յայտն ամի շինեաց զօրն իմանատրայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի- շատ. ի Հ. Պատուրեանէ): 1666ին կամ 1667ին Նսայիի առաջնորդութեան օրով վե- ռոյիշեալ զիւղի մէջ կը գրուի Աւետարան մը (Մարտեան, Երնջակ, էջ 271, Թօփեան, Յուզ. հայ. Ձեռ. Դադ. Վրդ., Ա., էջ 10): Նսայիին յաջորդները կը մնան անձանթ, սակայն ծանօթ է թէ 1715ի շարժին «Բար- թուղիմէոս Առաքելոյ զմբէթն թուա» (Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 368)³³:

Արրահամ Կրետացի կաթողիկոսն իր ձամբորդութեան ժամանակ Աստապատի մէջ երեք եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, որոնցմէ մին ալ «ի վերայ Բարդուղիմէոսի սուրբ Առաքելոյ վանիցն, որ ի յորմի ըստ խնդրոյ երկրին եւ վիճակի այնմիկ» (Պատմագրու- թիւն, Վաղարշապատ 1870, էջ 79): Դժբախ- տաբար եպիսկոպոսին անունը լուռած է:

1755ին Լիմի միաբան Յովհաննէս Մո- կացի «զնայ ի կողմանս Մարաց ի Շատախ,

³² Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով Ս. Բարթուղի- մէոսի վանքը կը նորոգուի (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333):

³³ Համառ. նաեւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333. ուր եւ թալաններու, աւերներու եւ վերաշինութիւններու նկատմամբ:

